

Bartók István

„...rút genyetség az evesült sebekből...” Gyöngyösi István naturalizmusa

Gyöngyösi István kései műve, a *Rózsakoszorú* a Rózsafüzér titkainak verses előadása. A művel kapcsolatban felmerülő irodalom- és művelődéstörténeti problémákat, azok szakirodalmi feldolgozásait részletesen ismertette Jankovics József a szövegkiadáshoz írt utószavában,¹ valamint újabb kutatásaik eredményeivel kiegészítve Knapp Éva és Tüskés Gábor egy tanulmányukban.² A munka egy latin minta alapján készült, amely a modern kutatás számára könnyen tanulmányozható, ugyanis hasonmás formában olvasható Jankovics József szövegkiadásában. „A *Rózsakoszorú* forrását tartalmazó munka a 17. század egyik legterjedelmesebb, számos kiadást megért, latin nyelvű imádság- és elmélkedésgyűjteménye.”³ Maga a minta, a *Hymni quindecim devotissimi* a Rózsafüzér-imádsághoz kapcsolódó himnuszok sorozata. A Knapp–Tüskés-tanulmány következtetése szerint „szerzője feltehetően Elias Schiller, II. Ferdinánd gyermekeinek egyik nevelője”.⁴

A magyar *Rózsakoszorút* összehasonlítva a latin versfüzérrel gyakran említik a legszembevetőbb különbséget. Ahogy Jankovics József összefoglalja: „Kora igényeinek és gyakorlatának megfelelően Gyöngyösi fordítása nem volt szó szerinti, az eredetihez tapadó, inkább átdolgozás, parafrázis. Versünk esetében ez kifejezetten hasznára vált a műnek: a magyar költő képessége és leleményei, érzéki kiegészítései, részletezőbb – korábban verizmusnak bélyegzett – naturalistább szenvedés-megalázás-leírásai erőteljesebb, tudatosabb költői és poétikai-retorikai megoldásokról tanúskodnak. Ennek jellemzőeként az irodalom gyakran idézi a már-már ízléstelenségnek érzett, szinte kéjjel részletezett kínzásokat [...]”⁵

Hasonlóan látja az eltérések lényegét Benedek Miklós. A *Keserűség rózsáira* hivatkozva írja: „A *Rózsakoszorú* esetében fordításról, kompilációról van szó, és a mű második fejezete, a mű többi részéhez hasonlóan, nem őrzi meg az eredeti forrás strófaszámát, hanem felduzzasztja azt. A megfigyelések szerint ez annak is

1 JANKOVICS József, „Gyöngyösi Christianus”, in GYÖNGYÖSI István, *Rózsakoszorú*, kiad., jegyz., utószó JANKOVICS József, Régi magyar könyvtár, Források 12, 253–269. (Budapest: Balassi kiadó, 2002).

2 TÜSKÉS Gábor és KNAPP Éva, „E. S. és a *Rózsakoszorú*”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 109 (2005): 383–400.

3 Uo., 394.

4 Uo., 397.

5 JANKOVICS J., „Gyöngyösi...”, 265.

köszönhető, hogy a szerző a minél nagyobb átélés érdekében díszítette, bővítette az eredeti művet, mintha különös szenvedély hajtotta volna a mind naturalisztikusabb, részletesebb, pontosabb ábrázolásra.”⁶

A bővítések gyakori emlegetése és a magyar változatból kiragadott példák mellett kevésbé jellemző Gyöngyösi szövegének összevetése a latin eredetivel. Bazsányi Sándor egy esetben párhuzamba állította a *Rózsakoszorú* egy részletét a mintával. Példájával azt szemlélteti, hogy: „A variációs fokozás végső soron a hit versbéli szubjektumának, vagyis a szenvedés és a szenvedésre való emlékezés tér- és időbeli párhuzamait szaporító, a keserűség piros rózsáit összeszámláló beszélőnek, sőt a mindenkori (akár modern) befogadónak a kommunikációs szerepét fokozza. [...] Hiszen a költemény kommunikációs terében Gyöngyösi fokozott szerepet szán az olvasónak, pontosabban a hit mindenkori szubjektumának súlyos szerepét rója rá – a Szent Ignác-i misztikus azonosulás értelmében.”⁷

A változtatások, bővítések közül a legtöbb példát a naturalisztikus tartalom fokozására lehet hozni. Az eredetivel összehasonlítva rajzolódnak ki Gyöngyösi módszerei. Erre a legalkalmasabbnak tűnik a Jézus szenvedéseit leíró második rész, a fájdalmas olvasó titkainak részletezése, a Benedek Miklós által is említett *Keserűségnek rózsái*. A következőkben néhány példával szemléltetem a parafrázis eljárásait, amelyek talán a költő szándékait is megvilágíthatják.

A naturalisztikus leírások tartalmukban, részletességükben bizonyos esetekben megfelelnek az eredetinek. A magyar változat általában ilyenkor is valamivel terjedelmesebb, mint a forrás, de ez csak a két nyelv különbségéből következik. A tömör latinsággal megfogalmazott mondandót magyarul sokszor szükségszerűen csak körülírással lehet visszaadni. Ilyen például az ostorozás leírása (458–461). (A táblázatokban a latin idézet után a fakszimilében közölt forrás lapszáma áll, a magyar szövegben a *Rózsakoszorú* versszakainak számával hivatkozom az említett helyre.)

Aspice, qua feritate,
Quanta cum immanitate
Lictor ictus repetet!
Jam in tergum venerandum,
Jam in pectus adorandum,
Flagra sevis ingerat!
Quis plagarum incussarum,
Quis guttarum effusarum,
Numerum definit?
Quis suspiria narrabit,
Aut dolores explicabit;
Quis contemptum exprimet?

458. Ím, mely nagy kegyetlenséggel,
Megdöhdött fenéséggel
Hóhéra agyarkodik,
Reámelt vesszejével
Teste minden erejével
Sújtani iparkodik.

459. Nézd, mely sűrőn gyakorolja
Ütését, és korbácsolja
Hol hátát, hol tomporát;
Hol melljét s oldalát sújtja,
Hol más tagjaira nyújtja
Vérárasztó ostorát!

6 BENEDEK Miklós, „»Sebes testéből folyt vére patakával«: Gyöngyösi István *Rózsakoszorúja*”, *Tanulmányok* (Újvidék) 49, 2. sz. (2014): 95–107, 106.

7 BAZSÁNYI Sándor, „A hit allegóriái: Konvenció, invenció és kommunikáció Johannes Vermeer és Gyöngyösi István egy-egy művében”, in *A magyar költészet műfajai és formái a 17. században*, szerk. ÖTVÖS Péter, PAP Balázs, SZILASI László, VADAI István, 335–344 (Szeged: SZTE Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2005), 342–343.

Heu, quam tristi, quam patente,
Quam profundo, quam ingente
Hiat tergum vulnere!
Quam est cutis lacerata,
Quam est cato laniata,
Sub crudeli verberē!
O Christe quam stas confusus,
Quam discerptus, & contusus,
Quam ubique lividus!
Membra stillant universa,
Cuncta sacri sunt aspersa,
Sanguinis torrentibus.
776–777.

460. Ó, mely kegyetlen ütések,
Azokból nagy repedések
Vannak gyenge hátadon,
Szent bőröd mint hasadozik,
Tested miként szakadozik,
Ilyen erős harcodon!
461. Nincsen benned semmi épség,
Tekénteted nagy szörnyűség
Kénzott állapotodban,
Az oszlopnál leveretel,
Éppen vérben kevertetel,
S ott förtöngsz sok kénokban.

Hasonlóak a keresztre feszítés naturalisztikus elemei, mint az összerándult test kinyújtása (580–582.),

Erat trabs perterebrata
Longius, quam se sacrata
Crura possent tendere.
Nervi quoque recesserunt,
Et pedes retroraxerunt
Manuum ex vulnere.
Hinc ut locum adequarent
Crura suum, & aptarent
Fosso se foramini.
Summa vi retrorahuntur,
Et ut fides extenduntur,
Ac figuntur arbori.
783.

580. Az keresztnék magos fala
Hosszabban fúratott vala
(Minthogy hozzá nem mérték),
Mint szent lábai nyúlhattak:
Azmíg oda nem húztattak,
Az fúrást el sem érték,
581. Mert az sok kénos sebektől,
Az inak is ő helyektől
Hátrább zsugorodtanak,
És a lábak is azokkal,
Rövidbökké lettek sokkal,
Mint azelőtt voltak.
582. Azért, hogy oda érnének,
Azholott fúrás tévének,
Megrövidült inai:
Húzzák, vonják nagy erővel,
Azmíg az fúrás helyével
Megegyeznek lábai.

vagy a szenvedések okainak részletezése. (584–588.)

Et ut omnis enervata,
Et juncturis eluxata
Est compages ossium.
Nullus nervus, nulla vena,
Nullum membrum caret poena
Nihil non est saucium.
Rorant manus sacrosanctae,
Et transfossae rorant plantae
Copioso sanguine.
Rorat tergum laceratum,
Rorat caput coronatum
Tristi diademate.

584. Ím, miként megszakadoztak,
És egymástól eloszlottak
Ízei az csontoknak:
Oly részecske nincsen benne,
Mely helyéből ki nem menne
Kénja miatt azoknak.
585. Általszögezett tenyere,
Meglyukasztott lába ere
Áraszt vérfolyamokat,
Felszaggattatott háta is,
Tövissel font homloka is
Szaporítja azokat.

Seu in dextram, seu in laevam
 Illud flectat, semper saevam
 Spinae sentit cuspidem.
 Si attollit, fatigatur:
 Si demittit, cruciatur,
 Nusquam habet requiem.
 783.

586. Vérben van talpig tetétül,
 Rajta lévő sok sebtül
 Gondold: mely kénban lehet!
 Fejét akárhová hajtsa,
 És nyugodalmát óhajtsa,
 Könnyebbséget nem vehet.

587. Ha azt balfelé ereszti,
 Az tövisnek elrekeszti
 Sértő fullánkja onnét:
 Ha bocsátja jobbra felé,
 Az akad ottan is belé:
 Nincs nyugalma sohonnet.

588. Elfárad, ha felemeli,
 Ha alábocsátja, leli
 Annál nagyobb fájdalmát:
 Veszettül van dolga éppen,
 Nem találja semmiképpen
 Keresett nyugodalmát.

Néha egy-egy kifejezés megváltoztatása teszi szemléletesebbé az eredeti leírást. Egy alkalommal például a majdani szenvedések előrevetítésekor a latin szövegben a töviskoszorú egyszerűen csak övezi Jézus homlokát, Gyöngyösínél azonban lyuggatja. Ugyanitt bővítés is történik: a korbácsütések, a töviskoszorú és a lándzsa említése között a súlyos keresztfa is megjelenik. (403.)

Nondum te flagella stringunt,
 Nondum spinae caput cingunt,
 Nec dum ferit lancea:
 773.

403. Még az korbácsok nem sújtnak,
 Töviskoronát sem nyújtnak
 Lyuggatni homlokodat,
 Nem nyom még az keresztfa is,
 Még az vitéz dárdája is
 Nem nyitja oldalodat.

Később, amikor az elbeszélés eljut a töviskoronázásig, Gyöngyösi még terjedelmesebben egészíti ki a latin szöveg naturális részleteit. Az eredetiben csak körülfonják Jézus fejét a töviskoszorúval, a magyar változatban két doronggal nyomják a fejébe. Majd Gyöngyösi ennél is tovább megy: míg a minta két szóval említi a vértől csöpögő haját, a magyar változat egy versszakon keresztül mutatja, be, hogyan tapad össze az alvadt vértől rút, csapos fürtökben, jégcsap módjára a haj, a szemöldök, a bajusz és a szakáll. (493–496.)

Alii coronam pectunt
 Spineam, & circumnectunt
 Fronti serenissimae.
 Simul & arreptis cannis,
 Multis intermixtis sannis,
 Imprimunt fortissime.

493. Némelyek töviset szednek,
 Az te szentséges fejednek
 Koronát abból fonnak,
 Melyet homlokodra tévén,
 S ahhoz két dorongot vevén,
 Fejedben azzal nyomnak.

O quis dolor, o quae poena,
O quae sit laniena
Sacrosancti capitis!
Heu quot locis sauciatus,
Quam profunde perforatum
Tot est ab aculeis!
Stillat crinis, stillat vultus,
Stillat passim sanguis multus,
Stillant ambo tempora.

779.

494. Ó, iszonyú volta ennek:
Az tövisek tövig mennek
Megszorított fejedben;
Az ereket megszagatják,
Az csontokat is megtharják
Minden belső részekben.

495. Buzog az általlukadt ér,
Indul mindenfelől az vér
Esőszakadásképpen,
Elborítja személyedet,
Elfolyja minden testedet,
Vértóban állasz éppen.

496. Szemöldökök, szemek, ajak,
Bajusz, szakáll s az szép hajak
Mely rendtelenné válnak,
Az aludt vér öszvevonta,
Rút, csapos fürtökben fonta,
Mint jégcsapok, úgy állnak.

Gyöngyösi legtöbbször hosszabb betoldásokkal egészíti ki mintáját. Amikor például Jézus előre látja szenvedéseit, a latin szövegben csak félelméről esik szó, a magyarban viszont az ábrázatát majdan elrútító torhákról is. (416–417.)

Sed in promptu renovatur,
Graviusque reluctatur
Pristina timiditas.
Rursum horres, rursum tremis,
Rursum haeres; rursum gemis,
Rursum morte metuis.

774.

416. Mert megént előtte forog
(Lelke azmiatt háborog
Az jövődököt látván)
Az következő kénvallás,
Átok, szitok és káromlás,
Száját minden rátávn.

417. Most a torhák rútságának,
Kikkel szép ábrázatjának
Szépsége rútíttatik,
Irtóztatja undoksága,
És azzal szomorúsága
Megént szaporíttatik.

Máshol a latinban egy elvetemült szolga Jézust arcul üti; a magyarban nemcsak „pofázza”, hanem „tele is pöki” szemét, száját. (447.)

Quam scelestus, & protervus,
Vultui divino servus
Ausus est infringere

776.

447. Mely keservesen van dolga,
Midőn egy elvetett szolga
Mennynek, Földnek Urának
Pofázza gyenge orcáját,
Telipöki szemét, száját
Angyalok királyának.

Megcsúfolásának leírásában Gyöngyösi a rövid utalást a grimaszkodásra igencsak kibővíti. Hasonlóan részletezi a tettelegességet is: nála Jézust fellökik, sáros lábbal rugdossák, kővel dobálják, haját, szakállát tépik, dorongokkal ütlegelik. (450–452.)

Hic te vellit, ille pungit,
Et cum sputis sannas jungit,
Pugnis hic aggreditur.
Ile ferit, iste trudit,
Et suspenso naso ludit:
776.

450. Némely száját reátátva,
Nyelvét messze kibocsátva
Szentelenül gúnyolja,
Ez orrát felfodorítja,
Amaz fogát vicsorítja
Ellene, úgy csúfolja.

451. Amaz ajakára pittyet,
Ez orra alá hány fittyet,
Ez pedig piszegeti,
Ki reádól, feltaszítja,
Ki sáros lábbal rútítja,
Ki kövekkel illeti.

452. Most szent haja, most szakállá
Tépetik, most háta s válla
Sújtatik dorongokkal;
Az dühödt nép ugyan ordít,
Minden gonoszt reáfordít
Iszonyú nagy szitkokkal.

Egy másik helyen, ahol a latin szöveg szerzője a szenvedéseket 9 sorban foglalta össze, a *Rózsakoszorú*ban 9 versszak szolgál újabb adalékokkal: megjelenik a vérrel keveredő torha és takony, az evesült sebekből folyó rút gennyedtség. (497–504.)

Jam ut Regem te salutant,
Mox ut scurram te conspuant
Et cachinnis obruunt.
Jam curvato venerantur
Genu, mox ludificantur,
Alapasque repetunt.
Vere, vere, vir dolorum,
Vir poenarum et laborum
Factus es, o Domine.
779.

497. Némelyek elődben állnak,
És tenéked, mint királynak,
Térdet és fejet hajtnak,
Érkeznek azonban mások,
Esnek rajtad nagy csapások,
Mint bolondot, úgy tartnak.

498. Ki arcul csap, ki sújt nyakon,
Ettől torha, attól takony
Szent orcára hányatik:
Kik az vérrel öszvefagyván,
Rajtad szépséget nem hagyván,
Személyed rútíttatik.

499. Az rózsákat felülmúló,
Az klárisokot megdúló
Orcádnak ékességét
Ily ocsmányságok borítják,
Melyek méltán szaporítják
Szíved keserűségét.

500. Személyed volt épen szépség,
Folyja azt most rút genyetség
Az evesült sebekből,
Szemed fénye víg ragyagvány,
De most az is rút, halovány,
Sűrőn folyó könyvekből.
- 501- Klárist nemzett szép ajakad,
Gyöngyvirágot termett nyakad,
Orcádon rózsák nőttek;
De azok most rút torháknak,
Vérrel egyvelőlt taknyoknak
Kénos helyei lőttek.
502. Homlokod liliomos kert,
Hol ezelőtt soha nem vert
Fészket semmi undokság,
De most az is rútítatott,
Mert oda is bőven hatott
Az nyál s egyéb mocskosság.
503. Van hátadon sok barázda,
Kiket rajtad az garázda
Vitézek keze szántott,
Olyan ízecke nincs benned,
Kit, megdühödvén ellened,
Ellenséged nem bántott.
504. Nincsen rajtad semmi épség,
Testeden az seb szörnyűség,
Elnyom az nagy kénhalom:
Igazán kénok férfija
Vagy, nincs ennek semmi híja,
Egész tested fájdalom.

A keresztvitel kínjainak 15 sornyi latin leírását Gyöngyösi 9 versszakban fogalmazza meg. (522–530.)

En quam vultu lacrymoso,
En quam gressu doloroso
Pius pergat Dominus!
En ut crux funesta premat,
Et sub illa nutans tremat,
Vix subsistat pedibus.
En ut sultibus pellatur,
Funibusque rapiatur,
Protrudatur stimulus!
Quam incedat fatigatus,
Quoties sit humi stratus,
Mole duri ponderis!
Quam impetuose rursum
Terra trahatur sursum,
Duriterque vapulet!
780.

522. Sűrő könyv folyja orcáját,
Bőven teli szemét, száját
Annak keserves árja,
Úgy viszi terhes keresztét,
Tántorgatja gyenge testét
Annak nagy gerendája.
523. Hol amarra, hol dől erre,
Veszi magát valamerre,
Mindenütt csak hull és kél.
Nincs ereje, hogy mehessen,
Űzik pedig, hogy siessen,
Semmi nyugovást nem lél.

524. Most elzsibbadt könyökére,
Most esik fáradt térdjére,
Most majd orrára borul,
Ki innét, ki túl rángatja,
Eldől, magát nem bírhatja,
S keresztje alá szorul.
525. Ez innét, az túl rongálja,
Ki kövekkel hajigálja,
Ki szitkokkal illeti,
Némely csucája hegyével,
Némely dorongos kezével
Taszigálja, s sebheti.
526. Elnyomván nehéz keresztje,
Vagyon szapora eleste,
De pihente nem lehet:
Rárohannak mindenfelől,
Rúgják s döfik hátul s elől,
Menni kell, azmint mehet.
527. Omol újonnan is földre,
Onnét emelkedvén térdre,
Fel kezd ismét állnia:
De alig lép egyet-kettőt,
Inának hasonló lejtőt
Kell megint járnia.
528. Néha magok is leverik,
Porban és vérben keverik
Szent személyét újobban;
Onnét megént felrángatják,
Káromkodva rivogatják,
S mondják, hogy menjen jobban.
529. De mivelhogy fölülmúlja
Tehetségét terhe súlya,
Azt messze nem viheti:
Ismét leroskad alatta,
Erejét mind elfogyatta:
Tovább nem emelheti.
530. Ha felkél, megént leomlik,
És minden sebe felbomlik
Az gyakor esésekből,
Megárad vére forrása,
Mint az patakok folyása
Az nyitott kútfejekből.

Amikor Mária szeretne búcsút venni a keresztet cipelő fiától, az eredetiben csak hiábavaló igyekezetéről, az anyai szenvedésről esik szó. A magyar változatban sem sikerül fiához férkőznie, olvashatunk viszont Jézus rút torhákkal szennyezett varasodó sebeiről. (558–560.)

Dumque tentat propinquare
Ultimumque vale dare,
Ultimumque consequi.
Videt illum hinc impelli,
Illinc trudi, isthinc velli,
Et sic sibi surripi.
782.

558. Így keseregvén szívében,
Nincsen száraz személyében
Rajta folyó könyvétül,
Azonban elébb kezd menni,
Végbúcsút akarván venni
Ő Egyetlen Egyétül.

559. Bízik is, hogy odaszorul,
Édes orcájára borul,
S megmossa azt csókokkal;
Hol most helyén a rózsáknak
Van moslékja rút torháknak
Azokhoz sült varokkal.

560. De onnét visszakergetik,
Fiát pedig siettetik,
S döfölik, hogy nem mehet;
Ezt keserves Anyja látja,
Fáj a szíve, mert sajátja,
Fáj, de arrúl nem tehet.

Gyöngyösi a *Rózsakoszorút* az ajánlás tanúsága szerint 1689 végén fejezte be. Az ebben az időben keletkezett kibővítések naturalista jellege párhuzamot mutat azokkal a betoldásokkal, amelyekkel – a szakirodalmi közmegegyezés szerint – bizonyos „imposztorok” rontották el az eredeti szövegeket. Ha azonban igaz Latzkovits Miklós következtetése, mely szerint ezek a változtatások magától a költőtől származnak,⁸ akkor a párhuzamok erősítik, hogy az idősödő Gyöngyösi egyre jobban megkedvelte az ilyen természetű leírásokat.

Bízást állíthatjuk, hogy egyre jobban, hiszen többen is utaltak hasonlókra az életmű korábbi szakaszából. Benedek Miklós idézett tanulmányában megállapítja: „A szörnyűségek, kínzások, kegyetlenségek ábrázolása Gyöngyösinél nem csupán a *Rózsakoszorú*ban jelenik meg, hanem korábbi műveiben is számos helyen találhatunk példát ezek naturalista-realisztikus megjelenítésére.” A tanulmányíró Gyöngyösi több művéből is idéz ilyen részeket.⁹

A későbbi szövegváltozatokat illetően Latzkovits Miklós a *Csalárd Cupidó*val kapcsolatban említi „az erotikus vagy naturalisztikus részletek bővebb kifejtését”, „erotikus vagy verista-naturalisztikus tartalmú bővítéseket”, amelyek szerzőjének Gyöngyösit tartja. Meggyőződése szerint ugyanis ezek – más jellegűekkel egyetemben – „nem imposztorokra, hanem inkább az egész szöveget szem előtt tartó, azt »kezelő« szerzőre” vallanak.¹⁰ Hasonló tartalmú betoldás található a *Murányi Vénus* 1702. évi kiadásában. Latzkovits szerint ez a strófa „jól illik az eleve naturalisztikusnak szánt leírásba, mely a bővebb kifejtés révén a korábbinál csak még hangsúlyosabbá válik”.¹¹

8 LATZKOVITS Miklós, „Gyöngyösi és az imposztorok (Ki írta Gyöngyösi verseit?)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 123 (2019): 263–300.

9 BENEDEK, „»Sebes testéből...«”, 97–98.

10 LATZKOVITS, „Gyöngyösi...”, 294.

11 Uo., 295.

Latzkovits Miklós is megállapítja a szóban forgó jelleg fokozódását és fontosságát: „Az új verziókat érő kifogások jelentős része mindazonáltal nem a versek (többek között a dekoráló leírások megkurtításával indokolt) »megrútítását«, hanem a »nagyon ízléstelen«, esetenként pornográf, máskor verista-naturalisztikus elemek felerősödését illette. Úgy látszik, ez a dolog Gyöngyösi számára nagyon fontos volt, ebből nem engedett. Igaz, pennája már korábban is meglehetősen vastagon fogott.” Ezt alátámasztó példáját Latzkovits a *Murányi Vénus* első, 1664. évi szövegváltozatából veszi.¹²

Visszatérve a *Rózsakoszorú*hoz: a passió elbeszélésének szükségszerű eleme a sebek, a vér, az izzadság és a gyötrelmek emlegetése, de ebben az esetben, úgy tűnik, túlteng ezek részletezése. Többen keresték a választ arra, hogy mi lehetett a célja a naturalisztikus részletek szaporításának.

Benedek Miklós a bővítések funkcióját illetően Riedl Frigyes, Horváth János és Klaniczay Tibor nyomán arra utal, hogy a borzalmak taglalása, szuggesztív ábrázolása az érzelmek felkeltését, az olvasók megindítását célozza.¹³ Az eljárást tarthatjuk Gyöngyösi korában a barokk hatáskeltés jellemző módszerének, de tágabb összefüggésekben is gondolkozhatunk: „A Krisztus szenvedésével való együttérzés a nyugati kereszténység meghatározó kultúrtechnikája.”¹⁴ A kínzások naturalis leírása a kereszténység első századaitól kezdve megjelenik a különböző műfajokban: mártíráktákban, mártírdramákban, kifejezetten Krisztus szenvedéseivel kapcsolva a passiójátékokban, passióimádságokban, prédikációkban. A verbális és vizuális feldolgozások sokasága az irodalom- és művészettörténet mellett tág teret kínál a lelkiség- és mentalitástörténeti megfigyeléseknek is.¹⁵ Az adott esetben nem lehet kétséges az érzelmi ráhatás, a megindítás szándéka. E tekintetben nem hagyhatók figyelmen kívül a retorika tanításai a „movere, flectere” megvalósítását illetően.

A parafrázis Gyöngyösi által leggyakrabban alkalmazott módja a vizsgált esetekben a bővítés. Az *amplificatio* lehetőségeit a retorikai kézikönyvek kimerítően tárgyalják. Mivel egy idő óta tudjuk, hogy Gyöngyösi Nagyszombatban végezte tanulmányait, érdemes a katolikus retorikaoktatás legelterjedtebb tankönyvébe, „a Soarezbe” betekinteni.

A Portugáliában működő spanyol jezsuita, Cyprianus Soarius (Cypriano Soarez, 1524–1593) a 16. század közepén tette közzé három könyvből álló kompendi-

¹² Uo., 300.

¹³ BENEDEK, „»Sebes testéből...«”, 96.

¹⁴ LACZHÁZI Gyula, „Allegória és érzelmi hatás Gyöngyösi Kemény-eposzában”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 122 (2018): 356–370, 366.

¹⁵ Klaniczay Gábornak köszönöm, hogy felhívta a figyelmemet a témához kapcsolódó fontos munkákra. A passió képzőművészeti ábrázolásairól: James H. MARROW, *Passion Iconography in Northern European Art of the Late Middle Ages and Early Renaissance: a Study of the Transformation of Sacred Metaphor into Descriptive Narrative*, (Kortrijk: Van Ghemmert, 1979); a szenvedéstörténet egyéni átéléséről, a misztikusok beleérző imitációjáról és a szenvedés késő-középkori felfogásáról: Esther COHEN, *The Modulated Scream: Pain in Late Medieval Culture* (Chicago: University of Chicago Press, 2010). Az irodalmi műfajokról bőszes szakirodalmi hivatkozásokkal: PINTÉR Márta Zsuzsanna, „A megkínzott Test”, *Vigilia* 84, 7. sz. (2019): 500–506.

umát (*De arte rhetorica libri tres*, Coimbra, 1562), a Jézus Társaság gimnáziumainak utolsó évfolyamai számára. A jezsuita *Ratio studiorum* ennek a használatát írta elő a rend oktatási intézményeiben. Magasabb szinten is ezt használták. Magyarországon sokáig külföldön nyomott példányokból tanultak. Az első ismert hazai edíció 1670-ből származik, éppen Nagyszombatból.¹⁶

Gyöngyösi az 1651/1652-es tanévben volt a nagyszombati egyetem elsőéves hallgatója.¹⁷ Nem vállalkozom arra, hogy az egy évszázad alatt külföldön megjelent Soarez-kiadásokat átnézzem az *amplificatio* szempontjából. Okkal feltételezhetjük, hogy a Gyöngyösi által tanulmányozott redakció nem sokban térhetett el az első változattól, így talán nem haszontalan az 1562. évi coimbrai kiadáshoz fordulni.

Soarez az I. könyv 32. fejezetében kezdi fejtegetni az *amplificatio* és az érzelmi ráhatás összefüggéseit. Leszögezi: a szónok leghatékonyabb eszköze a hallgatóság megindítására az *amplificatio*. Az *amplificatio* ugyanis olyan igen hathatós érvelés, ami a lelkekre hat, ezáltal lesz meg a foganatja az előadottaknak.¹⁸

Talán nem véletlen, hogy Gyöngyösi az olvasó érzelmi megragadására különös szeretettel alkalmazza azt az eszközt, amit erre a célra Soarez a legeredményesebbnek tart, az *amplificatiót*. Ez az eljárás – magyarázza Soarez – mind a szavak (*verba*), mind a tartalom (*res*) szintjén megvalósítható. A tartalmi bővítés forrásait az inventióban tárgyalt *locusok* szolgáltatják, az *amplificatio* nyelvi lehetőségeire az *elocutio* tanít.¹⁹ Mindkét fajta bővítés sűrűn előfordul Gyöngyösi kiegészítései között.

A magából az anyagból következő (*insita*) érvek *locusait* Soarez *inventio*-tana 16 csoportban részletezi. Ezek egyikét alkotják az ellentétek (*contraria*). Négy fajtája közül az ellenkezőkről (*adversaria*) beszélhetünk azokban az esetekben, amikor az ugyanabba a fajtába tartozó elemek a leginkább ellenkeznek egymással. Például mind az erény, mind a véték egyaránt az erkölchöz kapcsolódó fogalom, mégis szöges ellentétben állnak.²⁰ Pontosan ezt a lehetőséget használja ki Gyöngyösi Jézus fizikai megjelenését illetően, amikor testének eredendő szépségét és meggyötört állapotának ellentétét ütközteti.

Soarez a III. könyvben, az *ornatus* eszköztárában, a szóalakzatok (*figurae verborum*) között tárgyalja a fokozást (*gradatio*). Meghatározása szerint ennek

¹⁶ RMNY 3671.

¹⁷ TUSOR Péter, „A gömöri prókátor és az ungi fiskális: Megoldott problémák Gyöngyösi István életrajzában?”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 121 (2017): 85–98; 97.

¹⁸ „Maxima vis existit oratoris in hominum mentibus permovendis, quod *amplificatione* sit. Est enim *amplificatio* gravior quaedam argumentatio, quae motu animorum conciliet in dicendo fidem.” Cyprianus SOAREZ, *De arte rhetorica libri tres ex Aristotele, Cicerone & Quintiliano praecipue deprompti* (Coimbra: Ioannes Barrenius, 1562), 19v.

¹⁹ „Ea [*amplificatio*] et verborum genere conficitur, et rerum. Quae verba in *amplificatione* ponenda sint, tunc dicemus, cum ad *elocutionis* praecepta venerimus. Rerum *amplificatio* sumitur ex eisdem locis omnibus, quae dicta sunt [...]” Uo., 19v–20r.

²⁰ „Contrariorum genera sunt quatuor, adversa, privantia, quae inter se conferuntur, et contradicentia. [...] Adversa sunt, quae in eodem genere plurimum differunt, ut virtus, vitium, quae cum animi habitus sunt, plurimum tamen inter se differunt.” Uo., 12v.

során visszatérünk ahhoz, amit korábban mondtunk, és mielőtt tovább mennénk, valami többletet fogalmazunk meg. Vagy – hivatkozik Soares Cicero definíciójára – az a *gradatio*, amikor valamit felfokozott tartalommal ismétlünk meg.²¹ A korábban idézett példákban a szörnyűségek fokozásában nem nehéz felismerni a *gradatio* alkalmazását.

Szorosan kapcsolódik ehhez, és Gyöngyösire is jellemző Pintér Márta Zsuzsannának a magyar nyelvű passióimádságokra vonatkozó megfigyelése: „A túlzás, a hüperbolé retorikai alakzata lesz ezeknek a szövegeknek a szervező elve.”²² Soares a III. könyv második részében, a figurák magyarázata után tér át a tropusokra. Ennek során értekezik a túlzás szerepéről. A hüperbolé kitalált túllépése valaminek, az ereje éppúgy származhat a nagyításból, mint a kicsinyítésből.²³ A túlzásokra bőven láthatunk példát Gyöngyösinél is. Néha el is feledkezik Soares intelméről, aki pedig figyelmeztet rá, hogy a túlzás nem lehet mértéktelen, mert mind a nagyításban, mind a kicsinyítésben bizonyos keretek között kell maradni. Jóllehet minden túlzás túllép a hihetőség határán, mégsem haladhatja meg a józan mértéket.²⁴

A szöveg megformálásának indítékait keresve nem vonhatjuk kétségbe Gyöngyösi elmélyült vallásos érzelmeit és ebből fakadó ösztönös megoldásait. Ugyanakkor – tekintettel arra, hogy mennyire fontosak voltak számára a költői alkotás elméleti kérdései – az amplificációról tanultak szerencsésen egybeeshettek a naturalisztikus részletek iránti erősödő vonzódásával. Így retorikai felkészültsége is befolyásolhatta a mintául szolgáló latin szöveg alakításában, bővítésében, azaz az imitáció és a parafrázis módjának megválasztásában.

21 „*Gradatio repetit quae dicta sunt, et priusquam ad aliud descendat in pluribus resistit. Vel ut cum Cicerone definiamus, Gradatio est cum gradatim sursum versus reditur.*” Uo., 79r.

22 PINTÉR, „A megkínzott...”, 504.

23 „*Hyperbole est ementiens superiectio, cuius virtus est ex adverso par augendi et minuendi.*” SOAREZ, *De arte...*, 74v.

24 „*Hyperbole non debet esse ultra modum. Sed tam in augendo quam in minuendo servetur mensura quaedam. Quamvis est enim omnis hyperbole ultra fidem, non tamen esse debet ultra modum.*” Uo., 75r.